

Réz Anna

Jobbak-e a feljavított fogalmi elemzések?

Absztrakt: A fogalmi javítás [*conceptual amelioration*] módszertana a társadalmi ontológia területének egyik legtöbbet tárgyalt kérdése. Sally Haslanger (2000) eredeti javaslata alapján a fogalmi javítás olyan fogalmi revízió vagy új fogalom bevezetése, amelynek során először megkérdezzük, milyen kérdések megválaszolására vagy problémák megoldására szeretnénk használni az adott fogalmat, és ennek megfelelően definiáljuk azt. Haslanger programadó tanulmányában a nemek, illetve a rasszok „feljavított” fogalmait azon célnak megfelelően dolgozza ki, hogy az új fogalmak képesek legyenek leleplezni a nők és férfiak, illetve a fehér és nem fehér bőrűek közti igazságtalan hatalmi aszimmetriákat, és segítségükkel egy új társadalmi valóságot lehessen létrehozni. A tanulmány először Sally Haslanger eredeti javaslatát vizsgálja meg, majd két másik olyan filozófiai projektet, amelyek explicit módon támaszkodnak a fogalmi javítás módszerére: Katherine Jenkins plurális nőfogalmát és Kate Manne nőgyűlölet-fogalmát. Feltárva a legfontosabb tisztázatlanságokat, elméleti és gyakorlati nehézségeket, a szerző a fogalmi javítás egy átdolgozott formája mellett érvel. Ennek fényében akkor legitim egy társadalmi fogalom jelentését megváltoztatni, vagy új fogalmat bevezetni, ha az új fogalom a társadalmi jelenségek szélesebb körét és jobban magyarázza, kiváltképp azok számára, akik a kérdéses társadalmi igazságtalanságok eredményeképpen hátrányt szenvednek el.

Kulcsszavak: fogalmi tervezés, feminizmus, fogalmi revizionizmus, nőgyűlölet, Sally Haslanger

Bevezetés

Napjaink társadalmi igazságossági küzdelmei gyakran irányulnak fogalmaink megváltoztatására. Csak hogy néhány példát említsek:

1. A #MeToo-mozgalom célkitűzései részben arra irányultak, hogy amit korábban „szereposztó díványként”, „bepróbálkozásként” vagy „nyomulásként” írtunk le, azt a hatalommal való visszaélés és a zaklatás fogalmaival konceptualizáljuk újra, és ezzel együtt ne tekintsük többé ezeket a jelenségeket ártalmatlannak, természetesnek vagy kis horderejűnek.
2. A centrumországokban zajló LMBT+ küzdelmek azon követelései, amelyek a transznemű és a nem bináris identitású emberek jogaira irányulnak, gyakran együtt járnak azzal a követeléssel, hogy a nemet ne biológiai vagy szociológiai fogalomként kezeljük, hanem megélt, belső identitásként. A „nő/férfi az, aki nőnek/férfinak érzi magát” politikai programja végső soron arra irányul, hogy változtassuk meg a „nő” és a „férfi” bevett fogalmait.
3. A feminista törekvések, különösen a párkapcsolati erőszak és a nemi erőszak esetében, részben hasonló fogalomtágításokat és -módosításokat sürgetnek. A „nemi erőszak” például – nem kis részt az úgynevezett nemierőszak-mítoszoknak köszönhetően – a legtöbb ember számára egy relatíve szűk, jól behatárolható és a szexuális erőszakosság tényleges eseteit tekintve meglehetősen ritka esetet fed le. A feminista javaslat legerősebb formájában ezzel szemben szexuális erőszaknak nevezne minden olyan esetet, amikor valamelyik fél nem adta lelkes és egyértelmű beleegyezését a szexuális aktusba vagy annak valamely részébe.
4. Az előző ponthoz kapcsolódva: a „bántalmazás” fogalmának bevezetése, majd fokozatos tágítása és diverzifikálása (gazdasági bántalmazás, érzelmi bántalmazás stb.) hasonló fogalmi revízió igényével áll elő mind a férfi-nő, mind a szülő/gondviselő-gyerek viszony leírásában. Amit korábban egy egyenrangú viszony erkölcsileg elfogadható konfliktuskezelési módszereként, egyszerű „csetepatéként” vagy – a gyerekek esetében – nevelésként és fegyelmezésként írtunk le, azt a fogalmi változás következtében egy hierarchikus viszonyban az alárendelt, elnyomott fél sérelmére elkövetett, erkölcsileg megengedhetetlen viselkedésként ismerünk fel.

Ez a megállapítás – tudniillik, hogy mindezen igazságossági törekvések, tendenciák, diskurzusok a fogalmaink revíziójára törekednek, ezt vonják maguk után – nem teljesen kézenfekvő, de legalábbis semmiképp nem explicit. Azok a társadalmi aktorok – aktivisták, újságírók, politikusok, civil szervezetek munkatársai, a kérdéses ügyben elkötelezett tudósok, szakértők, közéleti szereplők –, akik a kérdéses fogalmi változásokat facilitálják, jellemzően nem azzal a javaslattal állnak elő, hogy ezentúl – bármilyen okból – használjunk más fogalmakat, vagy használjuk a fogalmainkat a korábbiaktól eltérő jelentéssel. Ők egyszerűen ezekkel az új vagy módosított jelentésű fogalmakkal írják le a világot, és amellett érvelnek, hogy ez a világ helyes leírása, és mindig is az volt (lett volna): a bántalmazás akkor is bántalmazás, ha nem nevezzük annak, a transznők akkor is nők (és mindig is azok voltak), ha ezt eddig tévesen másként gondoltuk.

Ezek a fogalmi revíziók magától értetődően normatív konzekvenciákkal járnak, amelyek az erkölcsileg kívánatos nyelvhasználaton messze túllépnek, és komoly változásokat

tehetnek indokoltta az adott állam szociális ellátórendszerében, a bűnüldözésben, a jogalkotásban. Ha a családon belüli erőszak nem egyszerű „csetepaté”, a bántalmazott nők pedig nem egyenrangú kapcsolatok autonóm szereplői, akkor az államnak feladata a kérdéses folyamatok átlátása és az érintett nők védelme. Ha a transznemű emberek valóban olyan neműek, amelyik nemmel azonosulnak, akkor jogosultak mindazokra a terekre és nemspecifikus szolgáltatásokra, amelyek az adott nem számára vannak fenntartva. Mindezen változások egy jelentős része számos országban már lejárt, máshol aktív társadalmi párbeszéd és vita kíséri őket jelen pillanatban is.¹ A szexuális zaklatás korábbi jogrendbe emeléséhez, a melegházasság legalizálásához, a házasságon belüli nemi erőszak kriminalizálásához, az Isztambuli Egyezmény megszületéséhez mind szükség volt arra, hogy a feminista és LMBT-mozgalmak által sürgetett fogalmi revíziók megfelelően széles körben sikeresek legyenek.

Felteszem, jelen szöveg olvasói többségében támogatják ezeket a már sikerre vitt jogi és társadalmi változásokat – bár azt nem feltételezem, hogy mindet ugyanolyan mértékben. Ami felveti a kérdést: mikor tekinthetjük indokoltnak és kívánatosnak társadalmi fogalmaink ilyen és ezekhez hasonló revízióját? Hogyan zajlanak le az ilyesfajta jelentésmódosulások, és hogyan lehetünk biztosak abban, hogy új fogalmaink pontosabban írják le a világot, vagy abban, hogy valóban hozzájárulnak egy igazságosabb világ létrehozásához? És egyáltalán: milyen oksági szerepet játszik a fogalmi „újratervezés” a társadalmi normák megváltozásában?

A társadalmi ontológia, azon belül pedig a fogalmi tervezés és etika [*conceptual engineering and ethics*], illetve a fogalmi javítás [*conceptual amelioration*] egyre burjánzóbb szakirodalma többek között ezekre a kérdésekre keresi a választ. Ezen a viszonylag friss kutatási területen olyan publikációs robbanás történt az elmúlt 5–10 évben, amely szinte lehetetlenné teszi, hogy egyetlen tanulmányon belül átfogó képet adjunk a felmerülő témákról és vitakérdésekről.² Ráadásul a fogalmi tervezés több szempontból is különleges filozófiai téma. Egyfelől a lehető legszorosabban kapcsolódik a filozófia *módszertanához*, és ennyiben metafizikai diszciplínának tekinthető. A nyugati filozófia a kezdetektől fogva fogalmak meghatározásával és azok egymáshoz való viszonyának tisztázásával igyekezett választ találni a feltett kérdésekre – ebben a folyamatban pedig elsőrendű fontosságú az a kérdés, hogy mik egyáltalán a fogalmak, és minek alapján kerülnek meghatározásra. Másfelől a fogalmi tervezés kérdése lényegében az összes fontos filozófiai diszciplínát mozgósítja: a metafizikát (Mi egyáltalán egy fogalom?), a nyelvfilozófiát (Mi a fogalmaink jelentése, és hogyan jön létre a jelentésváltozás?), az ismeretelméletet (Honnan tudhatjuk, hogy a fogalmaink megfelelő módon reprezentálják azt, ahogyan a dolgok ténylegesen vannak?), az elmefilozófiát és a filozófiai pszichológiát (Milyen kognitív folyamatokon keresztül hozunk létre fogalmakat és alkalmazzuk azokat konkrét esetekben?). A fogalmi javítás módszertana abban tér el a fogalmi tervezés más formáitól, hogy kifejezetten arra törekszik, hogy olyan fogalmi változásokat eszközöljön, amelyek

1 Jelenleg a legintenzívebb viták a fentiek közül úgy a filozófiai, mint a közéletben a nemi identitás fogalmához kapcsolódnak. Erről magyar és német kontextusban lásd Kováts (2022), vagy illusztratív példaként Koncz (2021). Az angolszász filozófiában zajló viták (legalább részleges) megértéséhez lásd Byrne (2023). A hazai kontextusban a vita szorosan összefonódik az Isztambuli Egyezmény elfogadása körüli diskurzussal.

2 Álpos összefoglalóért lásd Cappelen és Plunkett (2020), valamint Marques és Wikforss (2020).

erkölcsileg kívánatos társadalmi változásokhoz vezetnek. Ezáltal számos érdekes politika-filozófiai és erkölcsfilozófia kérdést vet fel.

Ez a tanulmány leginkább ez utóbbiakhoz kapcsolódik. Erkölcsfilozófusként a fogalmi javítás módszertanával kapcsolatban leginkább az a kérdés foglalkoztat, hogy milyen viszonyban áll egymással a társadalmi fogalmaink és az ezekkel összefüggő erkölcsi gondolkodásmódunk megváltoztatása. Meggyőzhető-e emberek egy csoportja arról, hogy másként használja a fogalmait, anélkül hogy előzetesen meggyőződött volna róla, hogy ezek a fogalmak valamilyen (vagy minden) szempontból *jobban, pontosabban* írják le a világot? Ha nem, akkor mennyire lehet sikeres önmagában a fogalmi javítás programja? Ha igen, akkor pedig érdemes feltenni a kérdést: a társadalmi változás lényegében nem mégiscsak valamifajta normatív (ez esetben az igazságossággal és a másokkal szemben megengedhető bánásmóddal összefüggő) változás? A nők vagy a szexuális kisebbségek jóllétéért elkötelezett emberként nem azt szeretnénk elsődlegesen elérni, hogy amit korábban a társadalom természetesnek vagy erkölcsileg elfogadhatónak tartott, azt tekintse erkölcsileg elítélendőnek és társadalmi eszközökkel felszámolhatónak? Lehet ebben a törekvésben a fogalmi javítás önmagában cél, vagy csak egy eszköz a sok közül?

A következőkben először bemutatom, hogyan jellemzi Sally Haslanger az általa kidolgozott fogalmi javítás módszertanát, valamint a „nő” és a „férfi” revizionista, „feljavított” fogalmát. Ezután két másik filozófiai projektet vizsgálom meg, amelyek explicit módon támaszkodnak a fogalmi javítás módszerére: Katherine Jenkins plurális nőfogalmát és Kate Manne nőgyűlölet-fogalmát. Mindhárom esetben két kérdést fogok szem előtt tartani. Haslanger a fogalmi javítás módszertanának bevezetésekor meghatároz néhány józan kritériumot arra vonatkozóan, mikor tekinthetünk egy adott fogalmi változtatást indokoltnak. Ezekre a kritériumokra a későbbi szövegek kapcsán visszatérek, és megfogalmazok egy, Haslangerétől eltérő, de szellemiségében rokon javaslatot. A másik kiemelt szempont az elemzés során az lesz, hogyan viszonyul a kérdéses elméletekben a normatív érvelés a javasolt fogalmi változtatásokhoz. Még pontosabban: hogy a fogalmi változtatások kiegészítik vagy inkább helyettesítik-e a normatív (erkölcsi, politikafilozófiai) érvelést az adott elméletben.

Sally Haslanger

A fogalmi javítás kifejezést és annak első módszertanát Sally Haslanger vezette be, először „Gender and Race: (What) Are They? (What) Do We Want Them to Be?” című tanulmányában (2000), majd a *Resisting Reality* című kötetének több más írásában (2012). Haslanger elmélete alapján a „férfi”, a „nő” és a „rassz” fogalmai társadalmi konstrukciók: az e csoportok alá tartozó emberek összetartozását a társadalmi struktúrában betöltött alárendelt, illetve privilegizált státuszuk alapozza meg. Mindez nem azt jelenti, hogy a biológiai nemek vagy az egyes rasszokra jellemző külső jegyek ne lennének valóságosak: hanem, hogy *valójában* nem ezeket írjuk le a férfi, a nő és a rassz fogalmai által. A rasszista és szexista ideológia egyik következménye ugyanis – mondja Haslanger – éppen az, hogy félreértjük a fogalmainkat: nem vesszük észre, hogy a fenti fogalmakkal nem valamilyen

természeti és megváltoztathatatlan tulajdonságot, hanem egy társadalmilag konstruált és formálható viszonyrendszert nevezünk meg. Következésképpen a szerző felfogásában a társadalmi konstruktivizmus eredendően – az ő kifejezésével élve – ideológiakritika: esz-köz arra, hogy leleplezzük fogalmaink valós jelentését, és céljainknak megfelelően újraformáljuk őket.

Haslanger három típusát különbözteti meg annak, ahogyan a filozófiában választ adhatunk a „Micsoda X?” kérdésre (Haslanger 2000: 32):

1. Fogalmi elemzés: introspekció, gondolatkísérletek stb. segítségével megpróbáljuk kideríteni, mit értünk az adott fogalmon.
2. Leíró elemzés: empirikus és kváziempirikus eszközökkel megpróbáljuk kideríteni, milyen természeti fajtát jelöl ki – ha bármilyet kijelöl – az adott fogalom.
3. Fogalmi javítás: először megkérdezzük, milyen kérdések megválaszolására vagy problémák megoldására szeretnénk használni az adott fogalmat, és ennek megfelelően definiáljuk azt.

Az első kategória lefedi a filozófia talán legismertebb módszerét Platón dialógusaitól a mindennapi nyelv filozófiájának 20. századi képviselőiig. A fogalmi elemzés elvileg nem támaszkodik külső forrásokra: nyelvi intuíciók, gondolatkísérletek, ritkábban nyelvi adatok segítségével igyekszik kijelölni egy adott fogalom határait. A második kategória empirikusan informált elméleti vizsgálódás: a releváns tények vizsgálatával arra a kérdésre keresi a választ, hogy melyek azok a természetben meglévő, eleve valamilyen módon összetartozó fajták, amelyekre a fogalmaink referálnak.

A harmadik kategória – jelen tanulmány központi témája – az első kettőnél nyitottabb. Ahhoz, hogy a fogalmi javítás egyáltalán elkezdődhessen, meg kell határoznunk, mi az a (normatív) cél, amelyhez fogalmainkat igazítjuk. Haslanger nem- és rasszfogalmának esetében ez a meglévő társadalmi igazságtalanságok orvoslása, és ennek megfelelően végül a következő definíciókat adja (Haslanger 2000: 39):

S nő akkor és csak akkor, ha S rendszerszinten elnyomott bizonyos (gazdasági, politikai, jogi, szociális stb.) dimenziókban, és S-t az „jelöli ki” erre a bánásmódra, hogy mások olyan (megfigyelt vagy képzelt) testi jegyeket tulajdonítanak neki, amelyek alapján azt feltételezik, hogy a reprodukció során a nőstényeknek megfelelő biológiai szerepet tölt be.

S férfi akkor és csak akkor, ha S rendszerszintű előnyöket élvez bizonyos (gazdasági, politikai, jogi, szociális stb.) dimenziókban, és S-t az „jelöli ki” erre a bánásmódra, hogy mások olyan (megfigyelt vagy képzelt) testi jegyeket tulajdonítanak neki, amelyek alapján azt feltételezik, hogy a reprodukció során a hímeknek megfelelő biológiai szerepet tölt be.

Mint látható, Haslanger a két nemet a társadalomban betöltött hierarchikus pozíciójuk alapján határozza meg, amelyre az emberek azáltal tesznek szert, hogy mások az egyik vagy a másik biológiai nem tagjaként azonosítják őket. Következésképpen Haslanger elmélete *genderabolicionista*: mivel nőnek és férfinak lenni azt jelenti, hogy igazságtalan hátrányok elszenvedői vagy nem megérdemelt előnyök élvezői vagyunk, a cél az, hogy egyáltalán ne legyenek – ebben az értelemben vett – nők és férfiak.³

3 Haslangernek a rasszokkal kapcsolatos érvelése ugyanezt a mintát követi, és ugyanerre a konklúzióra jut.

A genderabolícionizmus ezen formája nem kivételes a feminista társadalomfilozófiában – de nem is magától értetődő. A legtöbb második hullámos feminista, aki először használni kezdte a biológiai nem [sex] és a társadalmi nem [gender] megkülönböztetését, feltehetőleg úgy vélte, hogy a „férfi” és a „nő” fogalmai a biológiai fajtákat kellene jelentsék (hiszen *valójában* – egy tetszőleges leíró elemzés alapján – ezt jelentik), és hogy következképpen hibát követünk el, amikor ehelyett a nemek fogalmába beleértjük azokat a társadalmilag konstruált normákat, értékeket, hatalmi hierarchiákat is, amelyek az emberi fajhoz tartozó hímek és nőstények társadalmi viszonyait meghatározzák. Következésképpen nem akarták eltörölni a „férfi” és a „nő” *minden* fogalmát. Más feministák (pl. Young 2008) pedig amellet érveltek, hogy lehetséges a „férfi” és a „nő” fogalmainak olyasfajta revíziója, amely megtartja a kérdéses fogalmak, a „nőieség” és a „férfiasság” azon elemeit, amelyek pozitív identitásképző erővel bírnak, de megszabadul azoktól az implikációktól, amelyek a nőket egy hierarchikus rendszer alárendelt csoportjának tagjaiként láttatják.

Mi okunk van mindezekkel szemben Haslanger javaslatát követni? Egyrészt az, hogy a haslangeri fogalmi javítás direkt magyarázattal szolgál arra, miért igazságtalanok a nők és férfiak között jelenleg fennálló társadalmi viszonyok: az igazságtalanságot beleírja, belestipulálja a kérdéses fogalmakba. Ez lenne a fogalmi javítás előnye: manifesztá tenni a társadalmi viszonyok szerkezetét egy olyan ideológiával szemben, amely arra törekszik, hogy a kérdéses igazságtalanságokat nyelvi eszközökkel is elfedje és ezáltal megváltoztathatatlanak tüntesse fel.

Másrészt, épp az előző pont fényében kérdéses, mennyiben beszélhetünk egyáltalán jelentésmódosulásról. Haslanger számos tanulmányában különbséget tesz nyilvánvaló [*manifest*] és működésben lévő [*operative*] fogalmak között, amelyeket sokszor ugyanazzal a szóval vagy kifejezéssel jelölünk. A *nyilvánvaló* fogalom az adott kifejezés szó-tári jelentése vagy az a mód, ahogyan a kérdéses fogalmat az adott intézményi és jogi szabályrendszerek meghatározzák. Ám ez nem feltétlenül felel meg az adott kifejezés *működésben lévő* fogalmának: gyakran a kérdéses kifejezések tényleges használatából és azok kontextusából egy másféle fogalom olvasható ki. Hilkje C. Hänel (2022) példájával élve: a nemi erőszaknak számos országban van egy nyilvánvaló, jogilag kodifikált fogalma, amelynek értelmében nemi erőszaknak minősül minden olyan szexuális aktus, amely valamely fél beleegyezése nélkül, fizikai nyomásgyakorlásra zajlik le. Ám ha szemügyre vesszük, hogyan kezelik a hatóságok a nemierőszak-eseteket az ügyek nyomozati és bírósági szakaszaiban, valamint figyelemmel kísérjük a kívülállók reakcióit, akkor azt látjuk, hogy a nemi erőszak működésben lévő fogalma ennél jóval szűkebb, és csak azokra az esetekre terjed ki, amelyek megfelelnek a nemi erőszak sztereotip – a nemierőszak-mítoszok (lásd Nyúl et al. 2017) által formált – jellemzőinek: az elkövető ismeretlen az áldozat számára, nyilvános térben támad, az áldozat pedig szexuálisan „ártatlan”, nem kezdeményező.

Felvethető tehát, hogy a „férfi” és a „nő” Haslanger által javasolt definíciója végső soron nem fogalmi javítás, hanem leíró elemzés: csak épp a kérdéses kifejezéseknek nem a nyilvánvaló fogalmát – ez a biológiai nem lenne –, hanem a működésben lévő fogalmát írja le azáltal, hogy szemügyre veszi a kérdéses kifejezések alkalmazásának tényleges gyakorlatait. Haslanger több ponton is úgy beszél az általa javasolt definíciókról, mint

amelyek bizonyos értelemben *már most is használatban vannak* – csak ezt a tényt elleplezi a szexista ideológia.

Ez vonzó javaslat – csak ebben a konkrét esetben nem különösebben meggyőző. Igen, a kérdéses fogalmakat sokszor valóban arra használjuk, hogy ezáltal rögzítsük és megerősítsük az adott egyén vagy csoport helyét a társadalmi hierarchiában és munkamegosztásban. De az azért roppant hihetetlenül hangzik, hogy a „férfi” és a „nő” fogalmait sohasem vagy csak elvétve használnánk azok nyilvánvaló értelmében, hogy megkülönböztessük az emberi faj hím, illetve nőstény egyedeit. Ezt Haslanger sem gondolja: mindössze amellet érvel, hogy az általa javasolt definíciók azok, amelyek politikai és társadalmi értelemben *fontosak* vagy érdekesek. Amennyiben a célunk az, hogy véget vessünk a nők és férfiak között fennálló igazságtalan társadalmi különbségeknek, úgy jó okunk van a többi, szintúgy működésben lévő fogalom közül azt kiválasztani, amely leleplezi ezeket az igazságtalanságokat. Ebben a megközelítésben a fogalmi javítás módszertana nem azt javasolja, hogy erkölcsi vagy politikai céljainknak megfelelően módosítjuk a kérdéses fogalom jelentését, hanem hogy a már működésben lévő fogalmak közül azt részesítsük előnyben, amely a leginkább előmozdítja erkölcsi vagy politikai céljainkat.

Erre utal az is, hogy Haslanger meglehetősen szigorú feltételeket szab annak, mikor lehet legitim a fogalmi javítás módszere. Az egyik kritérium szemantikai jellegű: az új, módosított fogalom bevezetése szemantikai értelemben akkor lehet indokolt, „ha a kifejezés központi funkciói változatlanok maradnak, például, ha segít megszervezni vagy megmagyarázni a jelenségek olyan alapvető csoportját, amelynek azonosítására vagy leírására a kifejezés eddig szolgált” (Haslanger 2000: 35). A másik kritérium politikai, és a szemantikainál jóval homályosabb: „az, hogy a kifejezések ilyesfajta kisajátítása legitim-e, függ attól, hogy elfogadhatóak-e a kitűzött célok, hogy a változás milyen szándékolt és nem szándékolt hatásokkal jár, a beszédkörnyezettől, valamint attól, hogy a mögöttes értékek indokoltak-e” (Haslanger 2000: 35).

A Haslanger által megfogalmazott legitimitási feltételekre a későbbi szövegek elemzésekor még visszatérünk. Ezen a ponton csak néhány összegző megjegyzést kívánok hozzáfűzni az eddig elmondottakhoz. Egyrészt, mivel a fogalmi javítás programja kimondottan *nem* azt a célt szolgálja, hogy olyan definíciót hozzon létre, amely tökéletesen illeszkedik a meglévő nyelvhasználathoz, az eredmény többé vagy kevésbé, de mindenképp *revizionista* lesz: a feljavított fogalom az embereknek nem ugyanazt a csoportját fogja jelölni, mint a jelenleg működésben lévő fogalom. Tehát lesznek olyan személyek, akik a javasolt definíció értelmében nem ahhoz a nemhez tartoznak, amelyhez triviálisan gondolnánk. II. Erzsébet nemrég elhunyt brit uralkodó például Haslanger meghatározása alapján *nem volt nő*⁴ (mert nem szenvedett el igazságtalan társadalmi hátrányokat), bár nem volt férfi sem (mert megérdemeletlen privilégiumai nem abból fakadtak, hogy mások férfiként

4 Vö.: Haslanger (2000: 46): „...I'll certainly grant that there could be females who did not satisfy the definition that I've offered. In fact, I believe it is part of the project of feminism to bring about a day when there are no more women (though, of course, we should not aim to do away with females!). I'm happy to admit that there could be females who aren't women in the sense I've defined, but these individuals (or possible individuals) are not counterexamples to the analysis. The analysis is intended to capture a meaningful political category for critical feminist efforts, and non-oppressed females do not fall within that category (though they may be interesting for other reasons).” A II. Erzsébet-problémát részletesen tárgyalja Mikkola (2009).

azonosították volna). Mi több: ha egy szép napon eljönne a nemek közti igazságosság, akkor többé *egyáltalán nem léteznének* férfiak és nők a haslangeri értelemben. Ő maga ez ügyben lenyeli a békát: úgy érvel, hogy II. Erzsébet esete a társadalmi egyenlőség szempontjából annyira szokatlan és periferikus, hogy lényegtelen, belefér-e a „nő” feljavított fogalmába. (Mint nemsokára látni fogjuk, Katherine Jenkins kritikája egy strukturálisan analóg helyzetből indul ki.)

A Haslanger által megfogalmazott politikai kritérium pedig arra is felhívja a figyelmet, hogy a fogalmi javítás módszertana hajlamos a feminizmussal kapcsolatos vitákat a *feministák közti* vitákra szűkíteni. Amennyiben valaki nem fogadja el, hogy a nők és férfiak közötti társadalmi különbségek fennállnak, és igazságtalan hátrányt okoznak a nők számára, úgy már az első lépésben visszautasíthatja a haslangeri javaslatot. Kérdés, hogy ez az eredmény mennyire problematikus: feltehetőleg eddig sem tudták a feminista filozófia képviselői tömegesen átformálni azoknak a gondolkodását, akik a nők társadalmi helyzetét nem látták eleve igazságtalannak. Mindazonáltal azt érdemes hangsúlyozni, hogy a fogalmi javítás módszertánával az egyet nem értés más síkra kerül, mint a korábbiakban. Míg korábban a feministák nem feministákkal folytatott vitái alapvetően arra irányultak, hogy miként fest a társadalmi valóság, hogy miként értelmezzünk és magyarázzunk egyes társadalmi jelenségeket (a nők elleni erőszaktól az anyaságon át a munkaerőpiaci egyenlőtlenségekig), és hogy mit gondolunk a fennálló különbségek erkölcsi státusáról (igazságtalanok-e, vagy sem), addig a fogalmi javítás eredményeképpen a vita már a fogalmak meghatározásánál megkezdődik: a feminista és a nem feminista el sem tud kezdeni vitatkozni anélkül, hogy valamelyikük ne tenne engedményt a saját fogalomhasználatában.

Végül érdemes megemlíteni: Haslanger álláspontjának kétségtelen előnye (amennyiben erről sikerül meggyőznie az olvasóját), hogy egy már használatban lévő fogalmat emel ki. Amennyiben a „férfi” és a „nő” fogalmait már eddig is gyakran a fennálló hatalmi egyenlőtlenségek rögzítésére használtuk – még ha öntudatlanul is –, úgy a haslangeri javaslatot nem érheti az a vád, hogy *ad hoc* vagy önkényes módon írná felül a kérdéses fogalmakat.

Katherine Jenkins és az inklúzió problémája

Katherine Jenkins „Amelioration and Inclusion: Gender Identity and the Concept of Woman” (2016) című tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a Haslanger által javasolt definíciók értelmében számos transznemű nő nem nő (és számos transznemű férfi nem férfi – bár ezzel a tanulmány nem foglalkozik). Könnyű belátni, hogy ennek mi az oka: amennyiben egy transz nőt a környezete továbbra is biológiai értelemben férfiként azonosít, úgy bármilyen igazságtalan hátrányt szenved is el a transzneműségéből kifolyólag, ez nem abból fog fakadni, hogy őt mások (biológiai értelemben) nőként azonosítanák. Következésképpen nem nő. De hasonló a helyzet akkor is, ha az illetőt a környezete nőként azonosítja, ám nem szenved el ennek folytán rendszerszintű igazságtalanságokat – ez esetben megint csak nem alkalmazható rá a Haslanger által bevezetett fogalom.

Mint az már első ránézésre látható, a probléma tökéletesen analóg a korábban említett II. Erzsébet-esettel. Jenkins azonban mellett érvel, hogy ezt a békát sem Haslanger, sem más feministák nem nyelhetik le olyan könnyen, ez ugyanis azt jelentené, hogy az általuk

képviselt feminizmus nem transzinkluzív, kirekeszti a transznőket a nők köréből. Mivel ez a transznők elnyomásának és marginalizálásának egy formája – érvel Jenkins –, eredeti formájában Haslanger elemzése normatív szempontból elfogadhatatlan.

Jenkins megoldási javaslata az, hogy megkülönbözteti a „nő” két különböző fogalmát,⁵ és ezek konjunkcióját teszi meg elégséges feltételnek ahhoz, hogy valakire helyesen alkalmazzuk a „nő” kifejezést. Az első fogalom a már ismert haslangeri meghatározás: nő az, aki vélt vagy valós biológiai neme alapján rendszerszintű társadalmi igazságtalanságokat szenved el. A második fogalom a nemi identitás köré szerveződik. Ennek alapján akkor nő valaki, ha a nőiességre vonatkozó normák egy kellően tág körét relevánsnak tartja saját maga számára; ha úgy gondolja, hogy ezek vonatkoznak rá. Jenkins hangsúlyozza, hogy a nemi identitás értelmében vett nőfogalomból nem következik, hogy a (transz)nők el is fogadnák mindezeket a normákat: a feltétel csak annyit állít, hogy úgy gondolják, ezek vonatkoznak rájuk (akár megfelelnek nekik, akár nem). A Jenkins által javasolt módosítás értelmében tehát az nő, aki megfelel *vagy* a haslangeri definíciónak, *vagy* a nemi identitáshoz kapcsolódó feltételnek (vagy mindkettőnek). A második feltétel magába foglalná a transznemű nőket is.

Tomas Bogardus (2019) éles vitáikkében számos problémát detektál Jenkins javaslatában, majd tágabban a fogalmi javítás módszertanával kapcsolatban. Amellett érvel, hogy a nemiidentitás-feltételt nem lehet úgy koherens formára hozni, hogy az vagy ne rekeszteni ki továbbra is a transznőket, vagy ne marginalizálná őket azáltal, hogy észszerűtlen meggyőződéseket tulajdonít nekik. A központi probléma az, hogy a nemiidentitás-feltétel meghatározása maga is tartalmazza a „nő” kifejezést: nő az, aki a nőkre vonatkozó normákat önmagára vonatkozóznak tartja. De kikre vonatkoznak a „nőkre vonatkozó normák”? A definíció, ha „nő”-n mindkét említéskor ugyanazt értjük, üressé és körkörösé válik. Az egyetlen megoldási lehetőség az, ha a „nő” kifejezést más értelemben használjuk a definíció bal és jobb oldalán. A legkézenfekvőbb értelmezés szerint a meghatározásban szereplő „nő” kifejezést a haslangeri értelemben kell használnunk (Bogardus 2019: 8). Ez esetben a nemiidentitás-feltétel valahogy így szólna:

Nő az, aki érvényesnek tartja magára mindazon normák egy kellően tág körét, amelyek azokra érvényesek, akik vélt vagy valós biológiai nemük (nőstény) alapján rendszerszintű elnyomást szenvednek el.

Ám ha így értelmezzük Jenkins javaslatát, az sem oldja meg az inklúzióproblémát. Ha ugyanis a nemiidentitás-feltételt úgy értjük, hogy a kérdéses normák *valóban* vonatkoznak az illetőre, akkor a transz nők egy részét a definíció továbbra is kizárja: mivel őket a többi ember nem tekinti biológiai értelemben nőnek, ezért nem is várja el tőlük a femininitás normáinak betartását; a kérdéses normák tehát nem vonatkoznak rájuk. Ha viszont ragaszkodunk az eredeti meghatározáshoz, és csak annyit várunk el, hogy az adott személy *azt gondolja*, hogy vonatkoznak rá a kérdéses normák, akkor felmerül a kérdés: miért gondolná ezt? A fenti definíció azt sugallja, mintha a transz nők valamilyen szisztematikus félreértés vagy illúzió áldozatává váltak volna, hiszen a haslangeri meghatározás értelmében rájuk a kérdéses normák *de facto* nem vonatkoznak. A transznőket tehát a

5 Jenkins azóta további kidolgozását adta az általa javasolt fogalompluralizmusnak, lásd Jenkins (2023).

jenkinsi javaslat csak azon az áron tudja integrálni a „nő” fogalmába, hogy észszerűtlen meggyőződések tulajdonít nekik.⁶

Nem tartom kizártnak, hogy kellő technikai körültekintéssel a Bogardus által felvetett probléma kezelhetővé váljon. Arra azonban rámutat, hogy mennyire nehéz fogalmilag szoros és a transzneműek önmegértését tiszteletben tartó kapcsolatot teremteni a társadalmi nemek feminista és identitásalapú fogalmai között.

A Jenkins és Bogardus közti vita számos párhuzamot és folytonosságot mutat azokkal az érvekkel és ellenérvekkel, amelyek a tágabb közéletben és a szűkebb aktivizmusban jelennek meg a transznemű emberekkel kapcsolatos aktivista követelések és gyakorlatok értékelésében. A Haslanger által bevezetett fogalmi megkülönböztetések és Jenkins javaslata együttesen lehetővé teszik, hogy tisztábban lássuk a különböző „transzviták” dinamikáját. Tekintettel arra, hogy mennyire szenzitív társadalmi ügyről van szó, amely egyfelől kulcsfontosságú szerepet játszik számos országban a progresszív baloldal és a jobboldal közti kultúrharokban,⁷ másfelől megosztja magát a progresszív tábornak is, talán nem felesleges, ha az eddig bevezetett fogalmi apparátus segítségével futólag ránézünk a kérdéses vitákra.

Egyfelől érdemes észrevenni, hogy a fogalmi javítás módszertana filozófiának talán új, aktivista módszerként viszont egyáltalán nem az. A tanulmány elején, valamint az előző oldalon tárgyalt feminista elméleti és társadalmi áttörések mind sikeres fogalmi javítások voltak – sikeresek abban az értelemben, hogy olyan új fogalmakat honosítottak meg, amelyek nemcsak az emberek gondolkodására, hanem a jogalkotásra és a szociális intézményrendszerek működésére is hatottak. De nem csak a feminista mozgalom élt ezzel a lehetőséggel – az összes többi progresszív társadalmi mozgalom is hasonlóan tett. A transzaktivizmus azon jellemző állítása – amelyre Jenkins is támaszkodik –, miszerint a transznemű nők is nők, a szó minden lehetséges értelmében, szintén egy fogalmi javításra tett kísérlet. Ám, ahogy ezt Jenkins esetében láthattuk, ez a fogalmi javítás legalábbis eltávolodik a feminizmus legtöbb irányzatának attól a – Haslanger által is artikulált – gondolatától, hogy a nemek közti társadalmi különbségek alapja, kiindulópontja a biológiai nem. Míg tehát a transzaktivizmus olyan irányba kívánja módosítani a férfi és a nő bevett fogalmait, hogy az elsősorban a megélt identitásra támaszkodjon, addig a feminizmus (hagyományosnak mondható) irányzatai egy másik fogalmi javítást szeretnének meghonosítani, amely azt tükrözi, hogy a nem egy társadalmilag konstruált hierarchia egyik pozíciója, amely a biológiai nemen alapszik.

Láthattuk, hogyan próbálja meg Jenkins összeegyeztetni ezt a két szempontrendszert – és azt is, Bogardus kritikáján keresztül, hogy ez a kísérlet milyen további elméleti problémákat vet fel. A transzaktivizmus törekvéseivel szemben álló feminista ellenszegülésben vélhetően az a belátás húzódik meg, hogy a két feljavított fogalom nem simítható össze olyan módon, hogy a feminista célkitűzések ne sérüljenek (az identitásalapú fogalom javára).

Egészen más természetű egyet nem értés kormányozza a transzaktivizmus és a legkülönbözőbb jobboldali-konzervatív aktorok közti harcot. Ezt az eddig bevezetett fogalmak

⁶ Bogardus több más definíciós lehetőséget is szemügyre vesz, és amellet érvel, hogy végül mind hasonló problémába torkollik, mint a most tárgyalt.

⁷ A témában lásd Kováts Eszter (2022) hiánypótló és átfogó monográfiáját.

alapján kétféleképpen is interpretálhatjuk. Egyfelől érthetjük úgy a transzaktivisták azon állítását, miszerint a transznemű emberek ahhoz a nemhez tartoznak, amellyel azonosulnak, mint egy leíró elemzés (újszerű) eredményét. Ha így értjük, akkor az állítás az, hogy azok a természeti fajták, amelyeket eddig a biológiai nemekkel (férfi és nő, hím és nőstény) írtunk le, nem valóságosak. Amikor egyes LMBT+ mozgalmak vagy akadémiai szereplők amellett érvelnek, hogy a biológiai nem maga is társadalmi konstrukció (Fausto-Sterling 2012), akkor egy ilyen leíró elemzés eredményét tárják elénk: arról kívánnak meggyőzni, hogy eddigi, tudományosan szilárdnak hitt besorolásaink megalapozatlanok, ingatag alapokon állnak, vagy eleve csak a szexista ideológia miatt tűntek valaha meggyőzőnek. Ez a stratégia lényegében a természettudománynak, elsősorban a biológusoknak delegálja a transzneműek státuszával kapcsolatos vitát; a konzervatív válasz pedig az lesz, hogy a kérdéses mozgalmak tudományos világképe vágyvezérelt és légből kapott.

Másfelől, modellezhetjük a vitát úgy is, mint ami eleve két eltérő elemzési módszer ütközéséből keletkezik. Míg a konzervatív jobboldal ragaszkodik ahhoz, hogy a férfi és a nő fogalmain természeti fajtákat értsen és leíró elemzést alkalmazzon, addig a transzaktivizmus – ahogy a korábbiakban utaltam is rá – egy fogalmi javítást kíván elfogadtatni a társadalomban. Ez esetben a különböző, a transzneműek jogaiért kiálló társadalmi aktorok nem kívánják aláásni a biológiai nem realitását. Ők pusztán amellett érvelnek – lásd Haslanger és II. Erzsébet esetét –, hogy a biológiai nem érdektelen, amennyiben a célunk az, hogy felszámoljuk a transznemű embereket sújtó rendszerszintű hátrányokat. Ez esetben a transznemű nőket nem valamilyen független – metafizikai, biológiai vagy egyéb kvázi objektív – feltétel alapján kell nőnek tartanunk, hanem azért, mert csak ezen a módon tudjuk megtörni a marginalizációjukat. Ez az érvelés viszont nemcsak hogy elfogadhatatlan, hanem egyenesen értelmezhetetlen olyasvalaki számára, aki úgy gondolja, hogy a „férfi” és a „nő” kategóriái valamilyen tőlünk független természeti valóságot írnak le.

Látva a vita hőfokát és azt, hogy tényleges társadalmi jelentőségéhez képest milyen erővel képes mobilizálni a különböző oldalakat, talán ez utóbbi értelmezés írja le legpontosabban a kialakult helyzetet. A feltárt módszertani különbséget ugyanis könnyű mély világnézeti különbségként értékelni; ráadásul mivel a vita elméleti és módszertani alapjai értelemszerűen feltáratlanok maradnak, még az sem tud érdemben kiderülni, ha a vitás felek elbeszélnek egymás mellett.

A fogalmi javítás javítása

Bogardus azonban egy átfogóbb kritikát is megfogalmaz a fogalmi javítás módszertanával szemben, amely a maga nyersségében a koncepció lényegét érinti. Amellett érvel, hogy a fogalmi javítás képviselői két, végső soron összeegyeztethetetlen ambíciót dédelgetnek. Egyfelől szeretnének a „tárgynál maradni”: nem egy új, önkényes fogalom bevezetésére törekcszenek, hanem a már meglévő társadalmi diskurzusok és a hozzájuk tartozó fogalmak folytatására és finomítására vállalkoznak. Ha nem így lenne – mutat rá Bogardus –, az egész projekt kiüresedne: ha a fogalmi javítás szószólói pusztán arra törekednének, hogy a céljaiknak megfelelően adjanak egy új jelentést a fogalmainknak, akkor egyszerűen verbális vitát kreálnának, amelyben nem a kérdéses társadalmi egyenlőtlenségek

tekintetében, hanem a használt fogalmak jelentésében van egyet nem értés. A fogalmi javítás szószólóinak – ahogy ezt már a bevezető szakaszban említettem – azt kell állítaniuk, hogy az általuk javasolt fogalom az a *fogalom*, amely a legalkalmasabb a kérdéses jelenségek megvitatására, és megfelel mindazoknak a feltételeknek, amelyeknek a most fogalomban lévő fogalmunk.

Másfelől, ezzel szöges ellentétben, a fogalmi javítás mégis szándékoltnak revizionista módszertan: nem célja pontosan lekövetni azt, ahogyan a hétköznapiakban az adott fogalmat használjuk. Akik a fogalmi javítás módszertanát alkalmazzák, olyan definícióval állnak elő, amely bevalottan eltér a szokásostól, ám jól szolgálja az általuk képviselt politikai-erkölcsi célokat, vagy legalábbis úgy válogatnak a már meglévő – nyilvánvaló vagy működésben lévő – fogalmak közül, hogy az jól szolgálja ezeket a célokat. Bogardus szerint ez fából vaskarika: nem tudunk egyszerre új fogalmakat létrehozni és a tárgynál maradni; leleplezni az uralkodó ideológiát, de mégis ugyanabban a diskurzusban maradni, amelyet ez az ideológia formál.

Azt gondolom, a fogalmi javítás módszertanának a sikeressége végső soron azon múlik, hogy képviselői tudnak-e meggyőző választ kínálni erre a kihívásra. A szakirodalom egy jelentős hányada pontosan ezt a kérdést vizsgálja, és ezen a ponton még nehéz látni, mi lesz az uralkodó érvelésmenet. E helyütt csak egy elnagyolt javaslattal állnék elő, amely összhangban van Haslanger eredeti célkitűzéseivel is.

Haslanger egyik példája az általa javasolt „megszüntette megőrző” stratégiára az „atom” fogalma (Haslanger 2012: 437), amelyet újra- és újradefiniálnak az elméleti fizikusok, és jelenleg radikálisan mást jelent, mint akárcsak ötven évvel ezelőtt. Ám egy bizonyos értelemben – mondja Haslanger – továbbra is *ugyanarról* beszélnek: a diskurzus nem tért el a tárgytól, habár a kérdéses fogalom komoly változásokon ment keresztül.

Ha ezt elfogadjuk, akkor viszont felvetődik a kérdés, hogyan sikerült meggyőzni a tudományos közeget a kérdéses jelentésváltozásokról. A válasz pedig viszonylag egyértelműnek tűnik: az adott helyzetben úgy tűnt, hogy az új fogalom teoretikus értelemben *jobb*, mint a korábbi volt: a megfigyelések szélesebb körét és jobban tudta magyarázni; érthetővé tett olyan összefüggéseket, amelyek korábban nehezen voltak hozzáférhetőek.

A társadalomtudományban és a társadalomfilozófiában az ilyesfajta megállapítások persze kicsit ingatag alapokon állnak – ráadásul ez esetben olyan fogalmakról („férfi”, „nő”) beszélünk, amelyeket nemcsak a szakemberek, hanem szó szerint *mindenki* használ. Mindazonáltal valami hasonló mellett érvelhetnénk a fogalmi jobbítás eseteiben is: végső soron a javított fogalmi elemzések akkor legitimek, ha önmagukban – tehát a kitűzött társadalmi céloktól függetlenül is – *jobbak* teoretikus értelemben, mint az elődjeik. Azon, hogy „jobb”, jelen kontextusban több dolgot érthetünk.⁸ Érthetjük rajta azt, hogy jobban magyaráznak egyes társadalmi jelenségeket; a segítségükkel pontosabb előrejelzéseket tudunk tenni; rámutatnak eddig homályos összefüggésekre. De a „jobb” ebben az esetben irányulhat a megértésre, a ráismerésre is: jobb egy fogalom akkor, ha könnyebbé teszi maguknak az érintetteknek a számára azt, hogy értelmezni tudják a saját élethelyzetüket, és ezáltal megoldásokat találjanak, amennyiben ez szükséges.

8 A tudományos elméletek értékeléséről, illetve ezen belül a magyarázat kiemelt jelentőségéről a tudományos elméletekben lásd például Little (1991) és Putnam (1992).

Meggyőződésem, hogy a feminizmus történelmi sikerei részben pontosan annak köszönhetőek, hogy jobb magyarázatokat adott társadalmi jelenségek egy viszonylag széles körére, és ezzel párhuzamosan jobb, hasznosabb fogalmakat vezetett be, mint amelyek korábban forgalomban voltak. A párkapcsolaton belüli erőszak fogalma és a hozzá kapcsolódó magyarázó modellek számtalan érintettnek és segítőknek segítettek abban, hogy megértsék a kérdéses folyamatokat, így az áldozatok nagyobb eséllyel tudtak kikerülni egy veszélyes helyzetből, a körülöttük lévők pedig több megértéssel, türelemmel és szakszerűen tudták ebben támogatni őket. Amikor feminista teoretikusok elkezdtek a házimunkáról és a gyereknevelésről – láthatatlan vagy reprodukív – *munkaként* beszélni, ez számtalan dolgot jól magyarázott a nők munkaerőpiaci részvételével kapcsolatban, miközben azt is láthatóvá tette, hogy miért racionális érdeke a nőkön kívül minden társadalmi szereplőnek az, hogy a nemek közti munkamegosztás érdemben ne változzon. Amikor a '70-es években nevet kapott a szexuális zaklatás és annak hatalmi összetevői, hirtelen érthetővé és elbeszélhetővé vált az érintettek számára, hogy miért igazságtalan, erkölcstelen, ami velük történik (Fricker 2007). És végső soron ezért futhatott be ekkora karriert a társadalmi nemnek a feminista elméletből leszivárgó fogalma is: mert a segítségével artikulálni lehetett azt a különbséget, amely a biológiai nem megváltoztathatatlan realitása, valamint a társadalmi hierarchiák és normák kollektív konstruáltsága között feszül.

Mindennek fényében érdemes ismét rátekinteni az eddig elemzett elméletekre. Vajon Haslanger nőfogalma *jobb*, mint a „nő” nyilvánvaló fogalma, azaz a biológiai nem (nőstény)? Bevallom, e tekintetben bizonytalan vagyok. Egyfelől maga a feminista elemzési keret – tudniillik a nők és a férfiak közti hatalmi aszimmetria kimondása – sokkal világosabbá tesz egy sereg társadalmi jelenséget és ezek összefüggéseit, amelyek rejtélyesnek tűnnek, amennyiben „férfin” és „nőn” pusztán a biológiai nemet értjük. Másrészt viszont a haslangeri definíció mégiscsak úgy tekint a biológiai testre, mint amely pusztán annyiban lényeges, amennyiben ürügyet szolgáltat egy hatalmi hierarchia létrehozására és fenntartására – márpedig a biológiai nemünk ennél minden bizonnyal gazdagabb módon határozza meg a létezésünket. Mindazonáltal, bármit gondoljunk is a haslangeri javaslatról, a „jobb-e” kérdés által visszatálhatunk azokhoz a kérdésekhez, amelyek a feminista társadalomfilozófiát izgalmas és fontos diszciplínává teszik.

Jenkins nőfogalmáról viszont nehéz belátni, milyen értelemben lenne *jó*, túl a transz nők befogadásának kétségtelenül nemes szándékán. A nemiiidentitás-feltétel meglehetősen önkényesnek hat, és nagyon kevés dolgot magyaráz. A nemekhez társított társadalmi normákkal kapcsolatban az érdekes elméleti kérdés nem az, hogy érvényesnek tekintjük-e őket saját magunkra nézve, hanem hogy *ténylegesen* érvényesek-e, és ha igen, akkor milyen ideológiai háttér, milyen rendszabályozási gyakorlatok és szankciók tartják fenn őket – valamint hogy ezek milyen következményekkel járnak az adott egyén vagy csoport életére. A nemiiidentitás-feltétel azt sugallja, mintha nem a társadalmi elvárások formálnák a nemek közti viszonyokat, hanem azok tudomásulvétele – de ez egyszerűen nem igaz. Másfelől a nemiiidentitás-feltétel azzal sem kecsegtet, hogy a segítségével elkülöníthetünk természeti fajtákat – hiszen a célja épp a biológiai binaritás keresztülmetszése vagy felszámolása.

Ráadásul – épp a fenti pontok miatt – Jenkins esetében fel sem merül, hogy az általa javasolt konjunktív definíció megfelelné a „nő” bármely nyilvánvaló vagy használatban lévő

fogalmának. Míg Haslanger úgy keretezte a saját elméletét, mint amely „leleplezi” a kérdéses fogalmak valós működését, addig Jenkins kiegészítő definíciója tisztán stipulatív, és az egyetlen motivációja a fogalom használatához képest külsődleges erkölcsi megfontolás.

Ezen a ponton érdemes összefoglalni, hol tartunk. A fogalmi javítás programja, amint azt a bevezetőben előrebocsátottam, abban különbözik a fogalmi tervezés egyéb formáitól, hogy az új, „feljavított” fogalmat alapvetően erkölcsi-politikai célok elérése érdekében vezetjük be. Ennek a módszertannak megvan a maga teoretikus ára. Előfordulhat, hogy az új fogalom jelentése annyira eltér a megszokottól, hogy bevezetése legalábbis nehézkessé vagy körülményessé válik. A legtöbb hétköznapi nyelvhasználó például feltehetőleg nehezen barátkozna meg a gondolattal, hogy Erzsébet királynőnek nem volt neme. Jenkins esetében pedig komoly problémák merültek fel a javaslat koherenciájával kapcsolatban, miközben az általa javasolt kettős nőfogalom roppant kevés elméleti haszonnal kecsegtet.

Tekintve mindezen nehézségeket, az előző bekezdésekben azt a javaslatot tettem, hogy a fogalmi javítás módszertanának ambiciózusabb kritériumokkal lenne érdemes dolgoznia: egy adott fogalmi javítás csak akkor lehet indokolt, ha a korábbi fogalomhasználathoz képest más, teoretikus szempontokból is jobbnak bizonyul: a társadalmi jelenségek szélesebb körét és jobban magyarázza, több megértést biztosít stb.

Ám ezen a ponton joggal vethető fel a kérdés:⁹ ha elfogadjuk a javaslatomat, miben fog különbözni a fogalmi javítás a fogalmi tervezés egyéb formáitól? Hiszen ezek is kivétel nélkül azt a célt tűzik ki, hogy összességében jobb fogalmakat hozzanak létre. A fogalmi javítás sajátossága éppen abban áll, hogy az új fogalmat, legalábbis részben, az legitimálja, hogy segítségével hatékonyabban tudunk küzdeni politikai céljainkért. Ha ezt a javaslatot nem fogadjuk el, azzal magát a módszertant is elutasítjuk.

Válaszom két részre bomlik. Egyfelől elismerem, hogy javaslatom egy kulcsfontosságú ponton szembemegy a fogalmi javítás programjával. Úgy gondolom, hogy a menet közben feltárt problémák – a túlzott revizionizmus praktikus nehézségei, az önkényes fogalomhasználat problémája, illetve az, hogy a fogalmi javítás már a fogalomalkotás-kor kizárja a diszkusszióból azokat, akik nem osztoznak a kérdéses normatív célokban – összességében elég nyomós indokkal szolgálnak arra, hogy a fogalmi javítás haslangeri programját felülvizsgáljuk.

Másfelől, azt is gondolom, hogy az általam javasolt módosítások egy része olyan irányba mutat, amely szellemiségében hű marad a feminista filozófia hol implicit, hol explicit politikai célkitűzéseinek. Az általam javasolt kritériumok alapján ugyanis az új fogalomnak nem pusztán teoretikus vagy tudományfilozófiai értelemben kell jobbnak lennie, hanem jobbnak kell lennie *az érintettek számára is*. Visszatérve Haslanger példájához: az, hogy miként definiáljuk az atomot, alapvetően azoknak az elméleti kutatóknak, fizikusoknak lényeges kérdés, akik ezen a területen a valóság minél mélyebb feltárására és megértésére törekcszenek. Ezzel szemben a most tárgyalt fogalmak minősége – amennyiben megegyezünk abban, hogy ezek egy jelenleg igazságtalan társadalmi valóságra referálnak – azoknak a legfontosabbak, akik a kérdéses kategóriákkal összefüggésben hátrányt szenvednek el. Az általam javasoltak szerint egy fogalmi változtatás akkor jobb, ha a segítségével azok,

9 Ezúton köszönöm a lapszám szerkesztőjének, Ónya Baláznak, hogy felvetette.

akik a kérdéses társadalmi hierarchiákban alárendelt szerepet játszanak, képesek lesznek jobban rálátni az élethelyzetükre, és arra is, milyen típusú egyéni vagy kollektív, személyes vagy politikai változások szükségesek ahhoz, hogy többé ne kelljen alárendelt szerepet betölteniük. A korábban említett fogalmi javítások, a láthatatlan munkától a szexuális zaklatásig, elsősorban nem azért szolgálnak pozitív példaként, mert új utakat nyitottak meg a társadalomtudományos diszciplínák számára. Hanem mert számtalan nő számára fedték fel, milyen társadalmi valóság és miként formálja a mindennapjaikat, és eszközt adott a kezükbe ezen társadalmi valóság megváltoztatásához.

Mindebből számos fontos tanulság következik, amelyeket e helyütt csak érinteni tudok. Következik belőle például az, hogy a sikeres fogalmi javításnak tekintettel kell lennie az érintettek önmegértésére; nem javasolhat olyan jelentésváltozásokat, amelyek alapvetően idegenek attól, ahogyan ők maguk látják az élethelyzetüket. És következik belőle az is, hogy egyetlen fogalmi javítás sem tekinthető sikeresnek, ha olyasfajta elméleti „tolvajnyelvet” vezet be, amely az érintettek döntő többsége számára nem hozzáférhető (mondjuk mert olyan elméletekre épül vagy olyan elméletekre utal, amelyek szintén nehezen hozzáférhetők a kérdéses akadémiai diszciplínákat nem ismerők számára).

Kate Manne és a nőgyűlölet

Kate Manne (2017) *Down girl. The logic of misogyny* című monográfiája már nem kapcsolódik közvetlenül a „férfi” és a „nő” fogalmaihoz – viszont kitűnően illusztrálja, hogyan lehet más területeken alkalmazni a fogalmi javítás módszertanát. Manne a „nőgyűlölet” fogalmát veszi szemügyre, illetve azt, hogyan lehetne szervesen integrálni egy feminista társadalomelméletbe és etikába.

Szemben az eddig tárgyalt fogalmakkal, a nőgyűlölet kifejezetten ritkán használt fogalom, amelyet a feminizmus iránt elkötelezetteken kívül kevesen vesznek a szájukra. Manne szerint ez azért van, mert félreértjük a nőgyűlölőket és a nőgyűlölő cselekedeteket is. Az igazi nőgyűlölőt valamifajta furcsa szörnyetegnek képzeljük el, aki egyéni pszichés torzulásai miatt ellenséges érzelmeket táplál (szinte) minden egyes nővel szemben, *pusztán azért, mert nő*. A nőgyűlölet olyan, mint a fobiák általában: irracionális és egyéni kezelésre szorul. Ha mindezt elfogadjuk, azzal lényegében ki is írtuk a nőgyűlöletet a világból. Amennyiben ugyanis kiderül, hogy a nőgyűlölettel vádolt illetőt nem kizárólag a nők iránti gyűlölete hajtotta (voltak egyéb indokai is); vagy hogy a nők iránti gyűlölete csak a nők egy bizonyos csoportjára terjed ki; esetleg nem találunk rá bizonyítékot, hogy *de facto* gyűlöletet érezne a nők iránt (bár kétségkívül gyűlöletre utaló módon bántik velük), akkor a nőgyűlölet vádja automatikusan elbukik.

Manne két okból is rehabilitálni szeretné a fogalmat. Egyrészt azért, mert a fogalom most már annyira szűk lett, hogy még azok a „tankönyvi” nőgyűlölők sem férnek bele, mint Elliot Roger, aki 2014-ben hat embert megölt és tizennégyet megsebesített a Kaliforniai Egyetem kampuszán. Tettét hátrahagyott kiáltványában azzal magyarázta, hogy a nők, lányok soha nem tanúsítottak iránta kellő vonzalmat, amiért megérdemlik a pusztulást.

Ám ennél van Manne-nek egy nyomósabb indoka is: úgy gondolja, hogy a nőgyűlölet Rogeréhez hasonló paradigmatis esetei egy sokkal tágabb viselkedésminta szélsőséges

megnyilvánulásai, amelyet a feminista elméleteknek érdemes azonosítaniuk és megnevezniük. Manne társadalmi-politikai alapú nőgyűlölet-fogalma a következő gondolatból indul ki: a patriarchális társadalmi struktúrák olyan aszimmetrikus adok-kapok [*giver-taker*] helyzeteken alapulnak, amelyekben a nők kötelessége adni – szeretetet, törődést, figyelmet, hűséget, odaadást, gondoskodást, biztonságot, intimitást, szexet –, mindezen adományok elsődleges címzettjei pedig a férfiak, akik ezek folytán számos olyan privilégiumra tesznek szert – társadalmi presztízszre, pénzre, hatalomra –, amelyeknek csak addig és olyan mértékben maradhatnak szinte kizárólagos birtokosai, ameddig és amilyen intenzitással a nők hajlandók vagy kénytelenek eleget tenni „nőies” kötelességeiknek.

Ám egy ilyen nyilvánvalóan aszimmetrikus és egyenlőtlen társadalmi munkamegosztás nem maradna fenn magától. Fenntartásához először is szükség van egy elméletre, amely megmagyarázza és igazolja, miért természetes, szükségszerű és kívánatos a felelősség és a kötelességek ilyesfajta megosztása férfi és nő között. Ezt az ideológiai megalapozást és ennek megnyilvánulásait nevezi Manne szexizmusnak, és nagyjából ugyanazt érti rajta, mint Haslanger ideológián. Ezek lehetnek vallási-spirituális tézisek a férfi és a nő eltérő „princípiumairól”, de a tudomány – jellemzően az evolúciós pszichológia – is szolgálhat hasonló evidenciákkal.

A szexizmus a patriarchális elvárásokat azáltal tartja fenn, hogy naturalizálja a fennálló munkamegosztást, és ezáltal láthatatlanná teszi annak aszimmetrikus és hierarchikus jellegét. De mi történik, ha egy nő valamiért mégsem alkalmazkodik a patriarchális elvárásokhoz? Ez esetben – ahogy ez minden más társadalmi normára is jellemző – a legkülönfélébb szankciókkal kell szembenéznie, amelyek elsődleges funkciója az, hogy „megrendszabályozza” a nőket, akik nem a nekik társadalmilag kijelölt pályán mozognak. Ezeket a büntető-kontrolláló mechanizmusokat nevezi Manne nőgyűlöletnek, amelyek számtalan formát ölthetnek a lekicsinylés, az elhallgattatás, a megalázás legkülönbözőbb válfajaitól a fizikai és szexuális bántalmazás legextrémebb eseteiig. Világos, hogy mindezen cselekedeteknek az erkölcsi súlya különböző, ám – érvel Manne – funkciójuk azonos: megbüntetni a nőket az általuk elkövetett normasértésekért. Míg a szexizmus pozitív ösztönzőket és megerősítő identitást ad a nőknek ahhoz, hogy továbbra is azt adják, amit adniuk „kell”, addig a nőgyűlölet őrten áll, hogy megtorolja, ha valamiért mégis kilépne a sorból. Ahogy Manne fogalmaz: „A szexizmus laborköpenyben parádézik; a nőgyűlölet boszorkányokat éget” (2017: 80).

Manne elméletében tehát végső soron nőgyűlölő minden olyan cselekedet, amely funkcióját tekintve olyan büntetés, amely a nőket a társadalmi normák megsértéséért éri. Ebből persze az is következik, hogy legalábbis időnként még a legfelvilágosultabb emberek is követnek el nőgyűlölő tetteket – még ha nem is feltétlenül szándékosan és nem is Rogerével összemérhető súlyosságúakat.

Mindezek megfelelő kiindulópontot nyújtanak ahhoz, hogy Manne javaslatát az eddigi kritériumok alapján értékeljük. A Haslanger által nagy vonalakban megfogalmazott politikai feltétellel kevés gondunk akad: Manne elmélete feminista elmélet, célja egyrészt az, hogy jobban értsük azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül a nők és férfiak közti hatalmi különbségek fenntartják és újratermelik magukat, másrészt pedig az, hogy e mechanizmusok ellen küzdeni tudjunk. Ebben a tekintetben az az analitikus megkülönböztetés, amelyet Manne szexizmus és nőgyűlölet között tesz, valóban revelatív.

Segít megmagyarázni, miért lehet vonzó – lásd a jóindulatú szexizmus jelenségét (Glick és Fiske 2006) – számtalan nő számára egy olyan ideológia, amely végső soron folyamatos önfeláldozásra ítéli őket; és azt is, miért védelmezhetik ezt a rendszert azok a nők, akik képesek és hajlandók megfelelni a feminitás aktuális elvárásrendszerének (ők fognak ugyanis a legritkábban szembesülni nőgyűlölettel). Szexizmus és nőgyűlölet analitikus elválasztása – habár a való életben sokszor elmosódhatnak a határok – azt is megmagyarázza, hogy maguk a szexista normák miért nem tűnnek fenyegetőnek –, és hogy miért csodálkozhatnak rá a nők újra és újra arra, hogy retorziók érik őket, ha nem felelnek meg a társadalmi elvárásoknak.

Ennél nehezebb kérdés, hogy vajon szemantikai értelemben legitim-e a Manne által javasolt fogalmi revízió. Haslanger, idézzük fel, így határozta meg ezt a feltételt: „A kifejezés javasolt jelentésváltozása szemantikailag indokoltnak tűnik, ha a kifejezés központi funkciói változatlanok maradnak, például, ha segít megszervezni vagy megmagyarázni a jelenségek olyan alapvető csoportját, amelynek azonosítására vagy leírására a kifejezés eddig szolgált” (2000: 35). Elsőre úgy tűnhet, hogy ennek a feltételnek Manne nőgyűlölet-fogalma nem felel meg: míg korábban a fogalmat az emberek és cselekedetek egy egészen szűk és kivételesen erőszakos csoportjára tartottuk fenn, addig a manne-i értelemben a nőgyűlölet teljességgel hétköznapi jelenség. Manne kétségtelenül eltereli a szót: a jelenségek egy jóval tágabb és látszólag sokkal diffúzabb csoportját azonosítja a fogalommal.

Másrészt viszont kétségtelen, hogy Manne elmélete képes magyarázatot adni azokra az esetekre, amelyeket eddig nőgyűlölőnek nevezünk, mi több: a korábbiaknál minden bizonnyal meggyőzőbb magyarázatot kínál. Manne átfogó elmélete képes megmagyarázni a nőgyűlölő cselekedetek közti hasonlóságokat; számot ad az elkövetők morális érzelmeiről és meggyőződéseiről, és mindehhez nem kell furcsa, irracionális pszichopatológiákat feltételeznie. Ráadásul arra is rámutat, hogy bár a kérdéses cselekedetek kivételesen brutálisak és erkölcsileg elborzasztóak, mégis olyan meggyőződéseken nyugszanak, amelyeknek mindannyian ki vagyunk téve – ezáltal folytonosságot hoz létre eddig egymástól távolinak tűnő társadalmi jelenségek között. Egyszóval, mégiscsak úgy tűnik, hogy teljesíti a szemantikai feltételt, noha úgy, hogy a korábban lefedett jelenségek körét jelentősen kitágítja.

Mindezen szempontok alapján kimondhatjuk, hogy Manne feljavított nőgyűlölet-fogalma a feminista törekvésektől függetlenül is jobb, mint a korábbi fogalom: több jelenséget és jobban magyaráz, nagyobb megértést és rálátást ad az érintetteknek (jelen esetben: a nőknek) arra, hogy megértsék saját élethelyzetüket, és szükség esetén javíthassanak rajta.

Mindazonáltal Manne elemzése mégis felvet egy olyan nehézséget, amellyel a korábbiakban nem találkoztunk. Míg a „férfi” és a „nő” kifejezések nem rendelkeznek értékelő karakterrel, addig a „nőgyűlölet” nagyon is. Manne maga is rámutat: részben épp azért korlátoztuk olyan mérhetetlenül szűkre a fogalom használatát, mert nagyon erős erkölcsi vádat fejez ki. Most viszont ez a vád „szétterjed” mindazokra a társadalmi értelemben káros, ám sokszor erkölcsileg kis fajsúlyú cselekedetekre is, amelyeket immár szintén a nőgyűlölet fogalmával fed le az elmélet. Ez pedig túlzásnak tűnik: már az is a túlhibáztatás¹⁰

10 Lásd Réz (2022).

egy fajtája, ha valakit ilyen erős váddal illetünk mondjuk azért, mert belefojtotta a szót a kolléganőjébe, vagy nem jár elég gyakran szülői értekezletre.

Ezzel analóg felvetések rendre előkerülnek a feminista vagy más módon progresszív nyelvhasználatnál kapcsolatban. Helyes-e, ha bántalmazásnak nevezzük, ha egy szülő gyakran kiabál a gyerekével? Zaklatásnak nevezzük-e a részeg nyomulást vagy az utcai füttyögést? Az ilyesfajta kérdések mind ugyanazt a jogos kétséget fejezik ki: vajon nem követünk-e el *mi magunk* erkölcsi túlkapást, ha valamilyen társadalomelméleti szempont-ra hivatkozva vagy a világjobbítás vágyától hajtva elkezdünk erkölcsileg kis(ebb) fajsúlyú vétségeket olyan kategóriák alá sorolni, amelyek súlyos erkölcsi vádat és neheztelést fejeznek ki?

Ha kizárólag a várható következményeket értékelve próbáljuk megválaszolni ezt a kérdést, feltehetőleg nem sokra jutunk vele. Lesznek, akik amellet érvelnek majd, hogy ezzel csak „elinfájljuk” és kiüresítjük az erkölcsi fogalmainkat. De még ha el is fogadjuk, hogy ezzel a módszerrel sikeresen tudjuk jobb belátásra bírni a kiabálós szülőket és a nyomulós férfiakat, akkor sem biztos, hogy jó lelkiismerettel látnánk neki az ilyesfajta nyelvi revíziók kivitelezésének. Az ilyesfajta nyomásgyakorlás ugyanis jobban emlékeztet a megfélemlítésre, mint az erkölcsi meggyőzésre: szorongást és bizonytalanságot szül, nem pedig megértést. A nyelvhasználatban megjelenő szigor önmagában nem vezet erkölcsi normaváltáshoz – ahhoz ugyanis arra van szükség, hogy az érintett fél *belássa* és megértse, *miért* kell máshogyan viselkednie, mint korábban. Ebben segítheti őt a racionalitása vagy az empátiája, a másakra való odafigyelés – de önmagában az, hogy erkölcsi vádakát vágunk a fejéhez, szinte biztosan nem.

Összegzés

Fogalmaink napról napra változnak. Ez a változás legtöbbször spontán, és ahhoz igazodik, ahogyan az életvitelünk és a társadalmunk, a technológiai és gazdasági környezetünk változik. De kivételes esetekben egyének vagy csoportok dönthetnek úgy, hogy katalizálják ezt a változást. Mindezt tehetik aljas szándékból: azért, hogy polarizálják a társadalmat; hogy politikai hasznot húzzanak a mások ellen irányuló gyűlöletből; hogy kiüresítsék azokat a fogalmakat, amelyeknek segítségével az emberek hangot adhatnának elégedetlenségüknek (Marques 2020). Ám még ha az őszinte vágy hajtja is őket egy boldogabb és igazságosabb világ elérése felé, akkor is felvethető a kérdés: legitim-e, indokolt-e másokra tukmálni olyan fogalmakat, amelyeket ők ismerősnek hisznek, de valójában már a korábbitól eltérő jelentéssel bírnak?

A politikai és közéleti diskurzusokban minden szereplőnek az az érdeke, hogy elfedje, ha éppen fogalmi javítást (vagy épp rontást) végez – hiszen, ha lelepleződnek, világossá válik, hogy más fogalmak mentén is be tudnánk rendezni az életünket, mint amelyeket ők javasolnak. A fogalmi javítás filozófiája azért olyan izgalmas, mert lehetővé teszi, hogy transzparensen és higgadtan gondoljunk végig olyan nyelvi-társadalmi-politikai folyamatokat, amelyek rejtetten és sokszor hisztérikus indulatok közepette játszódnak le a való életben.

E tanulmány elemzéseinek két fontos konklúziója van. Az egyik az, hogy sokkal nagyobb a folytonosság a feminista filozófia elméleti és a progresszív aktivizmus gyakorlati kérdésfelvetései között, mint azt elsőre gondolnánk. Jenkins felvetésén keresztül betekintést kaptunk egy olyan vitába, amely jelenleg kiemelt jelentőséggel bír számos ország politikai csatározásaiban; míg Manne nőgyűlölet-fogalma átvezetett bennünket a progresszív nyelvpolitika legnehezebben megválaszolható erkölcsi dilemmáihoz.

A másik konklúzió pedig az, hogy pusztán fogalmak újragondolásával nem tudjuk megspórolni sem a társadalomelméleti, sem az erkölcsi vizsgálódást. Ha önkényes módon variáljuk a fogalmaink jelentését, azzal jobb esetben kudarcot vallunk, rosszabb esetben ellehetetlenítjük, hogy érdemi – nem verbális és nem is metaszíntén zajló – párbeszéd jöhessen létre. És bármilyen vonzóak is az erkölcsi céljaink, ezekre sem hagyatkozhatunk kizárólagosan. A progresszív mozgalmaknak és progresszív gondolkodóknak hinniük kell benne, hogy az általuk képviselt világkép nem pusztán vagy kizárólag erkölcsi értelemben kívánatos, hanem jobban, pontosabban, a hátrányokkal küzdők, az elnyomottak, a kirekesztettek számára több megértést nyújtva képes leírni és megmagyarázni azt a társadalmi valóságot, amelyben élünk. Ha jobbak a fogalmaik, akkor ettől jobbak.

Hivatkozott irodalom

- Bogardus, Thomas (2019): Some Internal Problems with Revisionary Gender Concepts. *Philosophia* 48(1): 55–75. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11406-019-00107-2>
- Byrne, Alex (2023): Philosophy's No-Go Zone. *Quillette*. Interneten: <https://quillette.com/2023/04/17/philosophys-no-go-zone/> (letöltve: 2024. június 12.).
- Cappelen, Hermann és David Plunkett (2020): Introduction. A Guided Tour of Conceptual Engineering and Conceptual Ethics. In *Conceptual Engineering and Conceptual Ethics*. Alexis Burgess, Herman Cappelen és David Plunkett. Oxford: Oxford University Press, 1–26. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198801856.003.0001>
- Fausto-Sterling, Anne (2012): *Sex/Gender. Biology in a Social World*. New York – London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203127971>
- Fricker, Miranda (2007): *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198237907.001.0001>
- Glick, Peter & Susan Fiske (2006): Ambivalens szövetség. Az ellenséges és a jóindulatú szexizmus mint a nemi egyenlőtlenség egymást kiegészítő igazolása. In *A társak és a társadalom megismerése*. David L. Hamilton, Susan T. Fiske és John A. Bargh (szerk.). Budapest: Osiris, 389–414.
- Hänel, Hilke (2022): Problems of Conceptual Amelioration: The Question of Rape Myths. *Journal of Social Philosophy* (53): 535–555. DOI: <https://doi.org/10.1111/josp.12381>
- Haslanger, Sally (2000): Gender and Race. (What) are they? (What) Do We Want Them to Be? *Noûs* 34(1): 31–55. DOI: <https://doi.org/10.1111/0029-4624.00201>
- Haslanger, Sally (2012): *Resisting Reality: Social Construction and Social Critique*. Oxford: Oxford University Press.
- Jenkins, Katherine (2016): Amelioration and Inclusion. Gender Identity and the Concept of Woman. *Ethics* 126(2): 394–421. DOI: <https://doi.org/10.1086/683535>
- Jenkins, Katharine (2023): *Ontology and Oppression: Race, Gender, and Social Reality*. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780197666777.001.0001>
- Koncz Katalin (2021): Gender, hatalom és nemzet: eltávolodás a normalitás világától. *Polgári Szemle* (17): 1–3. szám, 2021, 250–265., DOI: <https://doi.org/10.24307/psz.2021.0718>
- Kováts Eszter (2022): *Genderörületek Németországban és Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Little, Daniel (1991): *Varieties of Social Explanation: An Introduction to the Philosophy of Social Science*. Oxford: Westview Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/2185667>
- Manne, Kate (2017): *Down Girl: The Logic of Misogyny*. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190604981.001.0001>

- Marques, Teresa (2020): Amelioration vs Perversion. In *Shifting Concepts: The Philosophy and Psychology of Conceptual Variability*. Teresa Marques és Ása Wikforss (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 260–284. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198803331.003.0014>
- Marques, Teresa és Ása Wikforss (szerk.) (2020): *Shifting Concepts: The Philosophy and Psychology of Conceptual Variability*. Oxford: Oxford University Press.
- Mikkola, Mari (2009): Gender Concepts and Intuitions. *Canadian Journal of Philosophy* 39(4): 559–583. DOI: <https://doi.org/10.1353/cjp.0.0060>
- Nyúl Boglárka, Ferenczy Dávid, Kende Anna és Szabó Mónika (2017): A felelősség paradoxona. A nemi erőszak mítoszok elfogadása és a társas identitás összefüggései. *Társadalmi nemek* (117): 117–140.
- Putnam, Hilary (1982): Beyond the Fact/Value Dichotomy. In *Science and the Quest for Reality*. Alred I. Tauber (szerk.). London: Palgrave Macmillan, 363–369. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-349-25249-7_15
- Réz Anna (2022): Túlhibáztatás az online térben. *Magyar Filozófiai Szemle* 2022(4): 73–86.
- Young, Iris Marion (2008): Structural Injustice and the Politics of Difference. In *Social Justice and Public Policy*. Gary Craig, Tania Burchardt és David Gordon (szerk.). Bristol: Policy Press, 77–104. DOI: <https://doi.org/10.1332/policypress/9781861349347.003.0005>

Réz Anna

egyetemi adjunktus, ELTE BTK, Filozófia Intézet